

Bożena Witowicz
Uniwersytet Warszawski

LITERATUROZNAWCZA RECEPCJA TWÓRCZOŚCI ANDRIEJA PŁATONOWA W POLSCE

Tło historycznoliterackie

Pierwsza połowa XX wieku, a w szczególności lata 20.–50., na które przypada najbardziej płodny okres twórczości Andrieja Płatonowa, to okres zazębiający się o ćwierćwiecze, kiedy to wszelkie obszary twórczości zostały zdominowane przez estetykę realizmu socjalistycznego. Pisarzy pomawianych o wrogi stosunek do socjalizmu, niepodporządkowujących się „jedynie słusznej” doktrynie spotykały represje, czasem tym dotkliwsze, że nie dotyczyły ich osobiście, lecz członków ich rodzin. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku Andrieja Płatonowa — bezpośrednio ominęły go łagry i śmierć, ale niejako „w zastępstwie” aresztowano jego syna. W dodatku pisarz większość życia bezskutecznie walczył z zakazem publikacji¹ — wyjątkowo dotkliwej kary dla literata. Piotr Fast, mówiąc o powodach umieszczenia Płatonowa, entuzjasty nowych czasów, „na indeksie”, zauważył, że obserwacje rzeczywistości, którą pisarz ten utrwał w swoich utworach były wnikliwie, ale — jak na gusta ówczesnej krytyki — prowadziły go do niewłaściwych wniosków². Wraz z upływem czasu twórczość Płatonowa ewoluowała w stronę coraz bardziej gorzkich refleksji — narastającego krytycyzmu wobec świata i świadomości tragizmu losów ludzkich.

Takich niebezkrytycznych obserwatorów było wielu. Jedni walczyli o zgodę władz na oficjalne publikacje (jak właśnie Płatonow, który miał sprzymierzeńca w osobie Maksyma Gorkiego), inni stosowali autocenzurę, jeszcze inni cał-

¹ Zakaz druku dotyczył jedynie „poważnych” kwestii; mógł publikować, ale tylko utwory lekkie, np. bajki.

² P. Fast: *Kłopoty i szanse historyka literatury rosyjskiej lat trzydziestych dwudziestego wieku*. W: *Literatura rosyjska XX wieku. Nowe czasy nowe problemy*. Red. G. Bobilewicz-Bryś, A. Drawicz. Warszawa: Instytut Sławistyki PAN 1992, s. 111

kowicie wycofywali się z życia literackiego. Ta ostatnia postawa była jednak skrajna, najczęściej „niecenzuralni” pisarze tego okresu, jak Płatonow, Bułhakow czy Mandelsztam, kontynuowali swoją twórczość „w podziemiu”³. Skutkiem takiego wyboru było „wypadnięcie z procesu literackiego rozumianego jako społeczny obieg dzieł literackich”⁴. Jednocześnie autorzy ci na gorąco obserwowali życie literackie i niejednokrotnie reagowali na nie w swoich utworach.

To „wypadnięcie” (rozumiane jako zakaz publikacji i/lub skutek konfiskaty rękopisów) stanowi istotę trudności historycznoliterackiej recepcji twórczości Płatonowa i autorów o zbliżonych losach. Nieraz nawet kilkadziesiąt lat dzielących okres między powstaniem utworu a jego publikacją (skutkujące odłączeniem genezy dzieła od jego odbioru) pozostawi(a)ły go w niejkiej hibernacji⁵, tworząc próżnię interpretacyjną. Obecna ocena tych utworów jest wyrwana z ich ówczesnego kontekstu, a upływ czasu dzielący te dwa fakty utrudni(a)ły krystalizację ocen⁶, naturalnie przebiegającą wraz z dłuższym przebywaniem utworów w świadomości zbiorowej. Nie jesteśmy więc w stanie prześledzić ewolucji ocen krytyków i czytelników (lub jest to możliwe jedynie w bardzo ograniczonym zakresie) wskutek braku niezbędnego elementu na to pozwalającego — samej publikacji. Samizdaty i inne instytucje „drugiego obiegu” literackiego⁷ wypełniały, co prawda, w pewnym stopniu tę lukę, ale miały ograniczony zasięg i nie były w stanie zastąpić normalnego obiegu ani stworzyć chociażby pozorów obecności i korzyści wynikających z uczestnictwa w oficjalnym życiu krytycznoliterackim i dialogu literatury/utworów zarówno w kontekście krajowym, jak i ogólnoswiatowym, a zwłaszcza kulturowo tradycyjnych więzi z innymi literaturami słowiańskimi.

³ Płatonowowi obca była postawa „wewnętrznego emigranta”, był outsiderem, aczkolwiek wbrew samemu sobie, „poczucie, iż wbrew swym subiektywnym pragnieniom znalazł się poza głównym nurtem życia, stanowiło dlań rzeczywistą tragedię. Pisał z intencją druku i ponawiał próby wyjścia z zaistniałej sytuacji, szukając poparcia np. u Maksyma Gorkiego, jednakże bez rezultatu”. W. i R. Śliwowski: *Andrzej Płatonow*. Warszawa: Czytelnik 1983, s. 78

⁴ M. Czudakowa: *Przed i po: związek i zerwanie*. Przeł. W. Gołębiowski. W: *Literatura rosyjska XX wieku. Nowe czasy nowe problemy*. Red. G. Bobilewicz-Bryś, A. Drawicz. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN 1992, s. 29.

⁵ B. Żyłko: *O kłopotach badacza literatury rosyjskiej XX wieku uwag kilka*. W: *Literatura rosyjska XX wieku. Nowe czasy nowe problemy...*, s. 72.

⁶ Obserwacje Edwarda Balcerzana, zob. B. Żyłko: *O kłopotach badacza literatury rosyjskiej XX wieku...*, s. 69

⁷ B. Żyłko: *O kłopotach...*, s. 75. W przypadku Płatonowa nie istnieje problem jego twórczości emigracyjnej (czyli kolejnego wymiaru badawczego i jego związku z ogólnymi trudnościami metodologicznymi okresu), ponieważ pisarz nigdy nie wyjechał z kraju (poza wyjazdami do Azji Środkowej i przebywaniem w czasie II wojny światowej jako korespondent wojenny na Ukrainie, które to kraje stanowiły już wówczas część ZSRR, Płatonow nigdy nie odwiedził, nawet jako turysta, żadnego innego kraju). Pisał o tym m.in. R. Śliwowski monografii *Andrzej Płatonow*. Warszawa: Czytelnik 1983, s. 108.

Wytrącenie czy wręcz zerwanie niejako naturalnej ciągłości rozwoju literatury⁸ z poprzednimi epokami poprzez ingerencję państwa w procesy literackie (cenzura, zakaz publikacji) i losy osobiste pisarzy (więzienia, prześladowania) i wynikająca stąd dwutorowość życia literackiego do dziś skutkuje brakiem jednorodnego, spójnego opisu epoki jako całości, spójnego i wspólnego (dla estetyki socrealizmu oraz utworów od niej odbiegających) systemu pojęciowego stosowanego do oceny. Na zjawisko to zwracali uwagę m.in. Piotr Fast⁹, Bogusław Żyłko¹⁰ i Andrzej Drawicz¹¹.

„Wypadnięcie” skutkowało niemożnością wywarcia wpływu na ówczesny proces literacki, opóźnione do niego „wypadnięcie” deformowało kontekst recepcyjny, a odwoływanie się do kryteriów estetycznych socrealizmu jako jedynych wyznaczników wartościowania dzieł literackich powodowało zaburzenie hierarchii wartości artystycznych¹². Twórczość niezależna (w tym pisarstwo Andrieja Płatonowa), którą nazywano „literaturą pozasystemową”¹³ lub „inną literaturą” — opozycyjną nie tylko wobec socrealizmu, ale i wszelkiej twórczości oficjalnej, stała się niemalże kontrkulturą, wyma-

⁸ B. Żyłko w cytowanej pracy nazywa brak ciągłości rozwojowej literatury rosyjskiej nieorganicznością, zob. s. 72.

⁹ P. Fast: *Kłopoty i szanse historyka literatury rosyjskiej lat trzydziestych dwudziestego wieku*. W: *Literatura Rosyjska XX wieku. Nowe czasy nowe problemy...*, s. 107–114.

¹⁰ B. Żyłko: *O kłopotach badacza...*, s. 69–75.

¹¹ *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Red. A. Drawicz. Warszawa: PWN 1997, s. 345–347. W rozdziale poświęconym epoce socrealizmu Piotr Fast wyróżnił następujące płaszczyzny zależności interpretacyjnych, uwarunkowane stosunkiem do panującej doktryny estetycznej socrealizmu: 1) płaszczyzna oficjalna — utwory spełniające wymogi estetyczne socrealizmu oraz 2) płaszczyzna nieoficjalna, w tym: a) utwory przeciwstawiające się kanonom prądu (np. Mandelsztam), b) utwory odcinające się od wymogów estetycznych prądu, ale nie podejmujące polemiki z zasadami przyjętymi na jego gruncie (utwory istniejące nie poza epoką, ale obok niej, np. *Mistrz i Małgorzata* Bułhakowa), c) utwory odpowiadające cechom stylistycznym doktryny (np. w obszarze tematyki czy schematów fabularnych), ale mijające się ze światopoglądem/interpretacją świata przedstawionego (np. Erenburg, Priszwin czy właśnie Płatonow). Jednakże wśród naukowców nie ma zgody czy utwory Płatonowa były czy nie były zgodne z wymaganiami realizmu socjalistycznego. Zob. np. G. Poręba, S. Poręba: *Historia literatury rosyjskiej 1917–1991*. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego 1996 na s. 206 czytamy: „Utwory Płatonowa stanowią dokładne zaprzeczenie wymagań realizmu socjalistycznego [...]”.

¹² Jedną z takich konsekwencji jest fakt, iż utożsamiano wymiar etyczny (tj. ocenę postawy pisarza w ówczesnej rzeczywistości) z wymiarem estetycznym (oceną jego twórczości), a ich pomieszanie spowodowało, iż wielu przeciętnych pisarzy zostało uznanych za wartościowych tylko dlatego, że byli „na indeksie”. Z drugiej strony mamy do czynienia z przewartościowaniem „w dół” — (niektórych) pisarzy, którzy podporządkowali się ówczesnej ideologii, obecnie nie uznaje się za część historii literatury, raczej jedynie odnotowuje fakt ich istnienia. Oba te aspekty wpisują się w toczącą się rewindykację kryteriów i wartości oraz szerszy dyskurs na temat autonomii literatury i jej zależności od kontekstu społeczno-politycznego.

¹³ S. Poręba: *Próba syntezy literatury rosyjskiej lat 1917–1985*. W: *Literatura rosyjska XX wieku. Nowe czasy nowe problemy...*, s. 42.

gającą odrębnego podejścia metodologicznego. Z tego względu utwory te wymagają też dwóch odrębnych, wynikających z różnych założeń metodologicznych, interpretacji: badania w kontekście okresu powstania (tj. związku ze swoją epoką — czynnik bierny, synchroniczny) i badania w kontekście czynnego, rzeczywistego (okres publikacji) uczestnika procesu historycznoliterackiego (czynnik aktywny, diachroniczny). Choć jest to raczej problem badaczy i krytyków literatury w ojczyźnie autora, to jednak nie da się uniknąć odwołań do tych komplikacji metodologicznych, badając recepcję Płatonowa w Polsce, gdyż miały one bezpośrednie przełożenie na publikowane u nas utwory.

Naukowa recepcja twórczości Andrieja Płatonowa

Pierwsze opracowania naukowe o Płatonowie zaczęły ukazywać się w Polsce od 1977 roku i dotyczyły raczej neutralnej problematyki językoznawczej¹⁴ niż bardziej wrażliwej politycznie refleksji literaturoznawczej. Artykuły krytycznoliterackie, tj. recenzje prasowe, pojawiały się przy okazji publikacji kolejnych dzieł Płatonowa na rynku polskim. Prace literaturoznawcze o Płatonowie wydawano u nas od 1983 r.; największa ich liczba przypada na połowę lat 90. XX wieku, wpisując się w okres „kłęski urodzaju” tłumaczeń „przywracanej” literatury rosyjskiej w Polsce na fali Gorbaczowowskiej pieriestrojki¹⁵. W sumie w ciągu 25 lat powstało pięć monografii, kilka prac poświęconych wycinkom twórczości pisarza (np. książka Katarzyny Dudy o antyutopii w literaturze rosyjskiej XX wieku, gdzie zamieszczony jest cały rozdział na temat Płatonowa), 16 artykułów naukowych oraz jedna praca doktorska¹⁶. Najwięcej uwagi poświęcono w nich motywom (np. motywom eschatologicznym, biblijno-mitologicznym), oraz powieściom *Dżan* i *Czewengur*. Nie daje się też zauważyć, aby któryś z ośrodków akademickich w Polsce jakoś szczególnie skupił się na badaniach nad twórczością Andrieja Płatonowa.

Monografie

Pionierem opracowań literaturoznawczych, a zarazem pierwszym tłumaczem Płatonowa w Polsce był René Śliwowski wraz z żoną Wiktorią — jak

¹⁴ W 1977 roku powstały dwie prace Mai Szymoniuk dotyczące stylistyki Płatonowa i teorii przekładu.

¹⁵ A. Wołodźko: *Kłęska urodzaju (recepcja literatury rosyjskiej w Polsce w latach 1989–1995)*. W: *Studia Rossica III*. Warszawa 1996.

¹⁶ Rzeczywista liczba opracowań może być większa, gdyż mimo szeroko zakrojonych poszukiwań mogło coś umknąć mojej uwadze ze względu na niepełną i niespójną informację katalogową.

dotąd autorzy jedynej polskiej monografii (1983) o życiu i twórczości pisarza¹⁷. Obejmuje ona okres od pełnych biedy i głodu czasów dzieciństwa, poprzez lata nauki i pierwszych prób literackich, lata 30. i narastający krytycyzm pisarza związany z przemianami porewolucyjnymi i zmaganiem z cenzurą nie akceptującą jego interpretacji świata, aż po doświadczenia II wojny światowej i śmierć na gruźlicę. Autorzy opisują niełatwe losy zawodowe tego inżyniera-melioratora i ich echa w jego utworach, przesyconych też silnym wpływem filozofii „moskiewskiego Sokratesa” — Nikołaja Fiodorowa.

Niemalże dziesięć lat po książce Śliwowskich, Tadeusz Bogdanowicz w pracy *Mit — historia — kultura w twórczości Andrieja Płatonowa* (1992)¹⁸ scharakteryzował strukturę kompozycyjną prozy pisarza, sposoby prowadzenia przezeń narracji i typologię bohaterów. Na tym tle wyróżnił częste w twórczości Płatonowa motywy drogi, oczekiwania i śmierci jako elementy dominującego planu historycznego (gdzie historia rozumiana jest jako ciągłość czasowa i z którą wiążą się nierozdzielnie kwestie życia doczesnego i wiecznego). Znajduje to także wyraz w formie „szerokiego horyzontu” i „pamięci zbiorowej”. Z historią ściśle wiąże się mit (i wielorako adaptowane przez Płatonowa motywy mitologiczne i biblijne: prometejskie, mesjanistyczne itp.), czyli szczególny rodzaj pamięci historycznej. Obserwacje swoje Tadeusz Bogdanowicz pogłębia o rozważania na temat czasów, w których przyszło żyć Płatonowowi, i ich odzwierciedlenie w jego utworach.

Całościowej analizie podstaw filozoficznych twórczości Płatonowa poświęcona jest książka Adama Pomorskiego *Duchowy proletariusz* (1996)¹⁹. Jej autor wnikliwie przedstawił światopogląd pisarza oraz jego przełożenie na dominujące motywy twórczości. Pomorski zauważa, że poglądy Płatonowa kształtowały się pod wpływem trzech odrębnych koncepcji ideowych. Po pierwsze, był to krytyka cywilizacji współczesnej dokonana przez Nikołaja Fiodorowa oraz idee „życiotwórstwa” (inspirowane przez Fiodorowa) Aleksandra Bogdanowa, głównego ideologa Proletkultu. Po drugie — neolamarkizm społeczny wywodzący wnioski historiozoficzne z nauk przyrodniczych, wreszcie po trzecie — filozoficzna koncepcja dialogowości istoty człowieka zasadzająca się na współistnieniu „ja” i „ty”. Koncepcje te znalazły wyraz w tak specyficznych dla pisarstwa Płatonowa motywach, jak wskrzeszenie zmarłych, sieroctwo, konflikt techniki i przyrody, kult kobiety, atmosfera „wstydu istnienia”, skojarzenia mitologiczne, apoteoza pracy itp. Adam Pomorski przygląda się też

¹⁷ W., R. Śliwowsky: *Andrzej Płatonow...*

¹⁸ T. Bogdanowicz: *Mit — historia — kultura w twórczości Andrieja Płatonowa*. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego 1992.

¹⁹ A. Pomorski: *Duchowy proletariusz*. Warszawa: Open Wyd. Naukowe i Literackie 1996.

biografii pisarza, jego dziełom literackim, działalności dziennikarskiej i krytycznoliterackiej.

W roku 1995 pojawiła się książka Katarzyny Dudy o antyutopiach w literaturze rosyjskiej XX wieku²⁰. Jej autorka poświęciła jeden rozdział omówieniu dwóch powieści Płatonowa z tym motywem — *Czewengur* i *Wykop*. Przywołując inne utwory z tego gatunku autorstwa np. *Zamiatina* czy *Huxleya*, autorka określa specyfikę Płatonowowskiego ujęcia i rozróżnia najważniejsze konstruujące ją kategorie. W przypadku *Czewengura* najistotniejsze są „zagadnienia czasu i przestrzeni, które jak w każdej antyutopii są ważnym nośnikiem ideowym, a w świecie Płatonowa także dominantą stylistyczną, określającą zarówno warstwę tematyczną, jak i formalną utworów”²¹. Zestawienie różnych płaszczyzn czasowych, zmiana chronotopów, pozwala na demystyfikację utopii. Podobną rolę odgrywają też postaci powieści. W *Wykopie* głównym elementem utopii jest tło historyczno-polityczne odzwierciedlone w warstwie fabularnej — pierwsza stalinowska pięciolatka i kolektywizacja, motyw tzw. budownictwa socjalistycznego. Utwór zawiera też elementy groteski wiążące się też z symboliką chrześcijańską. W podsumowaniu Katarzyna Duda stwierdza, że Płatonow jako jeden z pierwszych przedstawił w literackiej formie ludobójstwo — nieodzowny, jej zdaniem, element wcielenia w życie utopii socjalistycznej.

Artykuły naukowe

Ten rodzaj opracowań zainicjował artykuł Krystyny Pietrzyckiej-Bohosiewicz²² z 1988 roku poświęcony motywom „filozofii wspólnego czynu” Nikołaja Fiodorowa obecnym w twórczości Płatonowa. Autorka zwraca w nim uwagę na paralele biograficzne i osobowościowe między tymi postaciami, na zbliżoną wrażliwość, podobną wiarę w nieograniczone możliwości ludzkiego rozumu, fascynację światem techniki i wynalazków, w tym przekonanie o cudownej mocy elektryczności, mających uwolnić ludzkość od głodu, cierpienia i śmierci, wreszcie marzenia okiełznania przyrody. Wariacje tych Fiodorowskich motywów, często o wizjonerskim charakterze, zawierają utwory Płatonowa przepełnione postaciami dziwaków-samotników, którzy w imię

²⁰ K. Duda: *Antyutopie Andrieja Płatonowa — realne obrazy fantastycznego świata*. W: *Antyutopie w literaturze rosyjskiej XX wieku*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński 1995, s. 72–111.

²¹ Tamże.

²² K. Pietrzycka-Bohosiewicz, K. Makowiecka: *Motyw filozofii „wspólnego czynu” M. Fiodorowa w twórczości M. Zabolockiego i A. Płatonowa*. W: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria VII, Warszawa: PWN 1988.

szczęścia ludzkości za pomocą swoich wynalazków pragną zmienić oblicze ziemi i podbić kosmos. Najwyraźniej jednak krakowska badaczka dostrzega wizję Fiodorowa w Płatonowskiej problematyce śmierci i wskrzeszenia zmarłych, sieroctwa, bezdomności i bezojcowizny.

W artykule-polemice z 1991 roku Jadwiga Szymak-Reiferowa podejmuje zagadnienie wielokrotnie uwypuklanej unikatowości, „odmienności” Płatonowskiego pisarstwa²³. Na przykładzie *Czewengura* udowadnia, że wbrew powszechnemu przekonaniu pisarz jest „mocno osadzony w głównym nurcie prozy lat 20. XX wieku”²⁴, o czym świadczy podejmowanie tematyki wojny domowej i rewolucji, charakterystycznej dla literatury tych lat, zbliżone do innych pisarzy tego okresu portretowanie bohaterów, a także wyraźny wpływ na jego twórczość prądów literackich epok wcześniejszych. W wyniku analizy Jadwiga Szymak-Reiferowa dochodzi do wniosku, że tym, co odróżnia Płatonowa, jego „inność w podobieństwie”, polega na „o wiele głębszym w stosunku do innych twórców, przez struktury, a nie tylko przez zewnętrzne podobieństwo czy zabiegi stylizacyjne, ujmowaniu problematyki i postaci”²⁵.

Zbliżonej problematyce poświęcone jest kolejne studium Tadeusza Bogdanowicza²⁶. W artykule *W poszukiwaniu wartości. O prozie A. Płatonowa (Opowieść „Dżan”)* z 1994 roku autor rozważa zagadnienia genologii utworu; jak sądzi, *Dżan* „konsekwentnie realizuje schemat kompozycyjny bohaterskiego eposu ludowego”. Ponadto, prócz pochodzących z kręgu kultury europejskiej motywów biblijno-mitologicznych, zauważa w tej prozie wpływ innych kultur, np. irańskiej. Szczególną uwagę poświęca dwutorowości utworu, który jest jego zdaniem „doskonałym przykładem [...] scalenia i powiązania pierwiastka ziemskiego, doczesnego (realia społeczno-historyczne) z pierwiastkiem wiecznym, ponadczasowym, transcendentnym”. Przedostają się one do świadomości głównego bohatera, powodując „duchowe rozdzielenie, stan rozdarcia wewnętrznego, pęknięcie duszy” — nastroju odzwierciedlającego ówczesny stan psychiczny Płatonowa, którym przesycone są wszystkie utwory pisarza z lat 20.–30. XX wieku. Zwraca też uwagę na motywy wędrowki, sieroctwa, czasu i przestrzeni zawarte w noweli *Dżan*.

²³ J. Szymak-Reiferowa: „Czewengur” Andrieja Płatonowa w kontekście literatury lat dwudziestych. „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1991 (nr 15). Katowice: Uniwersytet Śląski s. 36–43.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ T. Bogdanowicz: *W poszukiwaniu wartości. O prozie A. Płatonowa (opowieść „Dżan”)*. W: *Pejzaż od nowa malowany. Szkice o literaturze rosyjskiej XX wieku*. Red. J. Sałajczykowa. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego 1994, s. 70–84.

W tym samym 1994 roku ukazał się artykuł Fryderyka Listwana²⁷ poświęcony adaptacji tekstów ludowych w zbiorze bajek Płatonowa *Czarodziejski pierścień*. Listwan zwraca uwagę na dokonane przez pisarza transformacje w warstwie stylizacyjnej, leksykalnej i składniowej, przeprowadza też analizę literacką, porównując stylizacje Płatonowa z wzorcem strukturalnym tradycyjnych bajek (odróżniając trzy poziomy ich znaczeń: funkcji, działań i narracji), wreszcie zauważa, że pomimo dość znacznych ingerencji w znane od wieków motywy, Płatonow nie zmienia kodu baśniowego i przestrzega wymogów gatunku.

Dla ścisłości warto odnotować, że w tymże 1994 roku ukazał się na polskim rynku *Słownik pisarzy rosyjskich*²⁸ pod redakcją Floriana Nieuważnego, w którym omówienie znalazła też biografia i twórczość literacka Płatonowa.

Artykuł Czesława Andruszko z 1995 roku²⁹ był próbą analizy porównawczej *Armii konnej* Izaaka Babla i powieści *Czewengur* Płatonowa pod kątem zawartego w nich motywu Don Kichota. Utwory te opisujące realia lat 20.–30. XX w. konfrontują podniosłe ideały z okrutną rzeczywistością, iluzoryczność i „donkichotyzm” wiązanych z rewolucją nadziei oraz jej ofiary. Autor wskazuje na podobieństwa i różnice, np. w zakresie ujęcia i transformacji motywu, metaforyki, rysunków postaci, a zwłaszcza sposobu przełożenia cech bohatera literatury światowej na charaktery bohaterów utworów obu pisarzy.

Rok 1995 przyniósł też artykuł Marty Augustynek³⁰ zawierający analizę Płatonowskiego dramatu *Głos ojca*. Jego autorka podjęła próbę interpretacji tej jednoaktówki oraz usiłowała (na podstawie didaskaliów) zaproponować wariant inscenizacyjny sztuki poprzez bohaterów, ich charaktery i postawy demaskując barbarzyństwo nowych czasów. Jak zauważa Augustynek, „pod względem kompozycyjnym *Głos ojca* jest interesującą propozycją konstruowania krótkiej formy dramatycznej zasadniczo w oparciu o monolog-dialog. Niebagatelną rolę odgrywa również kontrast, który pozwala wyodrębnić dwie części utworu, różniące się charakterem i zabarwieniem emocjonalnym”³¹. Na podstawie przesłanek faktograficznych autorka określiła czas, w którym rozgrywają się wydarzenia dramatu, co pozwoliło jej odczytać go w szerszym

²⁷ F. Listwan: *Andrzej Płatonow — „Czarodziejski pierścień”*. *Problem adaptacji i transformacji tekstu ludowego*. „Slavia Orientalis” 1994, t. XLIII, nr 4. Kraków: Wyd. PAN, Komitet Słowianoznawstwa, s. 457–467.

²⁸ *Słownik pisarzy rosyjskich*. Red. F. Nieuważny. Warszawa: Wiedza Powszechna 1994.

²⁹ Ч. Андрушко: *Платонов и Бабель — новые Дон Кихоты*. „Studia Rossica Posnaniensia” 1995 (zeszyt XXVI). Poznań: Wyd. UAM, s. 39–44.

³⁰ M. Augustynek: „*Głos ojca*” *Andrieja Płatonowa*. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP”. *Prace Ruscystyczne IX*, zeszyt 177. Kraków: Wydawnictwo WSP 1995, s. 7–14.

³¹ Tamże.

kontekście historycznym. Szkoda jedynie, że autorce nie udało się dotrzeć do recenzji teatralnych z przedstawienia i uwzględnić ich w artykule³².

W swoim następnym opracowaniu Tadeusz Bogdanowicz (1995)³³ powrócił do związków wieczności i historii w prozie Płatonowa. Tym razem badacz skoncentrował się na kluczowych u pisarza pojęciach „duch” i „dusza” oraz archetypach „matki” i „ojca”. Omówił również motywy wędrowki, postąnnictwa, nadziei, cierpienia, sieroctwa, dzieciństwa, poczucia bezpieczeństwa, miłości i śmierci oraz binarną opozycję „góra” i „dół”, Płatonowską koncepcję czasu i przestrzeni oraz percepcji świata. Bogdanowicz zauważa też zbieżności między *Dżanem* i *Czewengurem* w sposobie kreowania postaci (np. paralele duchowego rozdwojenia między Saszą z *Czewengura* i Nazarem z *Dżana*: obaj tęsknią do normalnego życia, ogniska domowego (brak rodziny, motyw sieroctwa), ale też do „poznania nowych nieograniczonych przestrzeni bytowania”, co stanowi oś fabularną obu utworów). Podobna jest też struktura kompozycyjna tych utworów: obaj bohaterowie nie mają ojców, obaj wychowywali się u obcych ludzi, którzy ich przygarnęli pod swój dach, obu wreszcie partia posyła w rodzinne strony, przy czym Dwanow ma szukać socjalizmu, Czagatajew natomiast budować socjalizm. „Ich dramat to dramat świadomości”³⁴.

Najobfitszy w naukowe opracowania o Płatonowie rok 1995 zamyka artykuł Ewy Sławęckiej³⁵, która bada groteskę w jego prozie. Interesują ją też rozbieżne interpretacje twórczości pisarza — od realistycznych, kwalifikujących ją jako obyczajowo-satyryczną i psychologiczną po filozoficzną, zrywającą z estetyką mimetyzmu. Jednak, zauważa autorka, rzadko kiedy mowa jest o strukturze groteskowej tej prozy, kształtującej całościowy sens utworów. Świadczą o niej Płatonowska wizja „świata wyobcowanego” i przestrzeni czyli „ogromnego rezonatora samotności” (opisywanej za pomocą takich epitetów, jak „pusta”, „niejasna”, „nieżywa”, „obca”, „ponura”, „obojętna”, itp.), skrajna absurdalizacja wydarzeń, hybrydy człeko-zwierzęce oraz zespolenie elementów roślin i martwej materii, zdeformowane ciała ludzkie

³² Sztuka *Głos ojca* była częścią spektaklu *Słowolej i inni* oscylującego wokół tematyki biurokracji, a opartego na utworach Gorkiego (farsa *Robociarz Słowolej*), Majakowskiego (*Łażnia*) i Płatonowa (*Miasto Gradów*). Premiera miała miejsce 15 marca 1983 roku w Opolskim Teatrze Lalek i Aktora. Spektakl został wyreżyserowany przez Włodzimierza Felenczaka i uznawany jest za jego największy sukces artystyczny. Spektakl nagrodzony został na festiwalu małych form teatralnych w Szczecinie.

³³ T. Bogdanowicz: *Wieczność a historia w twórczości Andrieja Płatonowa*. „Słupskie Prace Humanistyczne” 1995, nr 14a. Słupsk: Wyd. WSP, s. 215–229.

³⁴ Tamże, s. 216.

³⁵ E. Sławęcka: *Świat, który stał się obcy. Groteska w twórczości Andrieja Płatonowa*. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP”. Prace Ruscystyczne IX. Z. 177. Kraków: Wyd. WSP 1995, s. 33–43.

i motywy metamorfozy, tragiczne ujęcie motywu karnawału, gdzie zamiast radosnego nastroju pojawia się „taniec śmierci”. Wszystkie te elementy przenikają do warstwy językowej, ujawniając się w deformacjach semantycznych i rozchwianiu konstrukcji składniowych, przeczących regułom logiki.

W 1996 roku ukazał się artykuł Jadwigi Szymak-Reiferowej — opublikowany w wersji rosyjskiej w czasopiśmie „Новое литературное обозрение” — zatytułowany *Rycerze Róży Luksemburg* jako posłowie do polskiego pierwodruku największej powieści Płatonowa — *Czewengur*³⁶, której jak dotąd poświęcono w Polsce najwięcej opracowań. W posłowie tym znalazła omówienie niełatwa historia zmagania tekstu z cenzurą, tło historyczno-polityczne jego powstania oraz inspiracje filozofii „wspólnego czynu” Nikołaja Fiodorowa i Władimira Sołowjowa w warstwie fabularnej powieści, wreszcie jej złożona problematyka i kalejdoskop postaci. Sporo uwagi autorka poświęca też problemom przekładu zdeformowanego języka pisarza.

Bożena Szczerbiak dokonała drugiego i ostatniego jak dotychczas opracowania (1996) utworu scenicznego Płatonowa — tragikomedii *Katarynka* (*Шарманка*)³⁷. Omawiając go, zwróciła uwagę na metaforykę tytułu, przewijające się w sztuce, jak i w całej twórczości Płatonowa, motywy maszyn, zagrożeń biurokracji, poszukiwań szczęścia. Skoncentrowała się jednak na zasadniczej, jej zdaniem, tematyce utworu, czyli na „roli sztuki, myśli indywidualistycznej i niezależności duchowej, a przede wszystkim pozycji zwykłego ‘szarego’ człowieka w ‘nowym wspaniałym świecie’”. Szczerbiak poruszyła też zagadnienie ewolucji poglądów pisarza na rolę sztuki.

W ciągu sześciu lat, w okresie od roku 1996 do 2002, ukazały się aż cztery kompendia literatury rosyjskiej, zawierające informacje o Płatonowie; znalazły w nich omówienie utwory wcześniej nieznanne i/lub zakazane, które wypłynęły na fali pieriestrojki w Rosji. W porządku chronologicznym były to: *Historia literatury rosyjskiej 1917–1991* Gabrieli i Stanisława Porębów³⁸, *Historia literatury XX wieku* pod redakcją A. Drawicza³⁹, *Literatura rosyjska* Andrzeja Drawicza, Florianiana Nieuważnego i Wiesławy Olbrych⁴⁰ oraz *Historia literatury rosyjskiej (od początków do czasów najnowszych)* Bogusława Muchy⁴¹.

³⁶ J. Szymak-Reiferowa: *Rycerze Róży Luksemburg* [posłowie do wyd. polskiego]. W: A. Płatonow: *Czewengur*. Białystok: Wyd. Łuk 1996.

³⁷ B. Szczerbiak: *Tragikomedie „Katarynka” Andrieja Płatonowa — opowieść o nieprawdziwym raj dla nieprawdziwych ludzi*. „Slavia Orientalis” 1996, tom XLV, nr 1, s. 21–29.

³⁸ G. Porębina, S. Poręba: *Historia literatury rosyjskiej...*

³⁹ *Historia literatury XX wieku*. Red. A. Drawicz. Warszawa: PWN 1997.

⁴⁰ A. Drawicz, F. Nieuważny, W. Olbrych: *Literatura rosyjska*. Warszawa: Wiedza Powszechna 1999.

⁴¹ B. Mucha: *Historia literatury rosyjskiej (od początków do czasów najnowszych)*. Wrocław: Wyd. Ossolineum 2002.

W roku 2003 ukazał się artykuł Moniki Rzeczyckiej⁴² poświęcony tradycji symbolizmu (a ściślej postsymbolizmu) u Płatonowa. Na przykładzie opowiadania Płatonowa *Потомки солнца* autorka wykazuje, że począwszy od poetyki pierwotnego tytułu opowiadania *Сатана мысли* (motyw Boskiego Oponenta), jak i jego tytułu ostatecznego (z wyeksponowanym elementem solarnym), wykazuje ono semantyczne i stylistyczne pokrewieństwo z tytułami rosyjskiej literatury symbolistycznej. Zgodne z tradycją symbolistyczną jest też rozwinięcie fabuły, np. przeprowadzenie wyraźnej granicy pomiędzy obszarem nocy i dnia, motyw dzieciństwa, znaczące nazwiska, zaskakująca motywacja głównego bohatera, pierwiastki demoniczne itp. Autorka podkreśla też zbieżność fabuły *Потомков солнца* i jej wyraźne inspiracje filozofią symbolisty-Sołowjowa „społecznego urzeczywistnienia idealnej wszechjedności”, jak i odejście od niej oraz zastąpienie jej motywacją opozycyjną. W podsumowaniu Rzeczycka stwierdza, że Płatonow to duchowy spadkobierca symbolistów, poszukujących sensu miłości w rewolucji ducha, a nie rewolucji pojmowanej w kategoriach walki klas.

Ewa Sławęcka opublikowała w 2004 roku kolejny artykuł⁴³ poświęcony Płatonowskiej motywice, tym razem skupiając się na wątkach eschatologicznych i widocznych w prozie pisarza inspiracjach z Objawienia św. Jana, a zwłaszcza nawiązaniach do wizji Królestwa Bożego i Nowego Jeruzalem. W takich utworach, jak *Wykop*, *Czewengur* czy *Szczęśliwa Moskwa* autorka rozpoznała różne nowotestamentowe zapożyczenia i omówiła ich symbolikę.

W obszarze badań literaturoznawczych nad Płatonowem powstała też praca doktorska Anny Chudzińskiej-Parkosadze⁴⁴ z 2005 roku poświęcona ideom Nikołaja Fiodorowa odzwierciedlonym w powieściach Płatonowa *Czewengur* i *Szczęśliwa Moskwa*, prezentująca także twórczość obu tych autorów i ich systemy filozoficzne.

Artykuł Magdaleny Ochnik z 2006 roku poświęcony jest analizie notatników (*Записные книжки*) Płatonowa⁴⁵; aczkolwiek ma on charakter infor-

⁴² M. Rzeczycka: „Потомки солнца” *Андријея Платонова и традија символизма*. W: *W kregu literatury rosyjskiej III*. Red. J. Sałajczykowa. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego 2003, s. 156–170.

⁴³ E. Sławęcka: *Андриј Платонов wobec христјанскеј визије есхатологичнеј*. W: *Велике темате културе у литературсима словјанских*. Red. I. Malej. (Acta Universitatis Wratislaviensis, t. 6). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski 2004, s. 109–117.

⁴⁴ A. Chudzińska-Parkosadze: „Проекты” *М.Ф. Фјодорова в онтологичнеј појетике повећи Андријея Платонова „Чевенгур” и „Сщчщлива Москва”*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Neofilologii, rok zakończenia 2005. Promotor pracy: prof. dr hab. Czesław Andruszko.

⁴⁵ M. Ochnik: *Записные книжки Андрея Платонова — ключ к творчеству писателя?* „Studia Litteraria Universitatis Jagellonicae Cracoviensis”. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2006, nr 1, s. 73–84.

macyjny, pozwala dostrzec potencjał badawczy tych dokumentów. Autorka omawia problemy kompilacyjne (notatki nie były przeznaczone do druku, więc ich chaotyczność i skrótowość przysporzyła sporo trudności redakcyjnych), zapatrywania Płatonowa na ich funkcję („приемники жизни”), zawartość („авторские/творческие размышления; то, что автор заметил, услышал, увидел; информации о реальных событиях; редакторские замечания для самого себя; диагноз времени”), strukturę i intensywność dokonywania wpisów.

Ostatnim jak dotychczas (2008) naukowym opracowaniem jest artykuł wspomnianej wyżej Anny Chudzińskiej-Parkosadze o „nowym człowieku” w prozie Płatonowa⁴⁶. Przywołując postaci z takich utworów, jak *Szczęśliwa Moskwa*, *Czewengur* czy *Fro*, autorka poddaje analizie ewolucję typologii bohaterów pisarza, będącej też odzwierciedleniem etapów i kierunków poszukiwań ideowych samego Płatonowa.

Polska recepcja literaturoznawcza w świetle rosyjskich badań nad twórczością Płatonowa

Rehabilitacja twórczości Płatonowa w Rosji w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. pociągnęła za sobą wzrost zainteresowania jego spuścizną. Lata zapóźnienia w ojczystych badaniach literaturoznawczych są szybko nadrabiane. Skala rozmiarów obecnego „płatonoznawstwa” w Rosji to materiał sam w sobie wystarczający (i zasługujący) na odrębne studium. Rozgraniczając obecność twórczości Płatonowa w Rosji na dwie odrębne epoki, przed- i popieriestrojkową, należy postawić pytanie: czy w okresie, gdy Płatonow w swoim kraju był pomijany milczeniem (tj. przed rokiem 1985) polscy naukowcy na jakichś obszarach badawczych związanych z jego twórczością byli pionierami? Czy można zauważyć naszą polską specyfikę spojrzenia na twórczość pisarza w tym „niecenzuralnym” okresie?

Cóż, choć chciałoby się dostrzec specjalne zasługi Polaków, trzeba stwierdzić, iż polskich prac na temat Płatonowa przed rokiem 1985 powstało niewiele⁴⁷. Tym bardziej na szczególne uznanie zasługuje wspomniana już monografia Wiktorii i René Śliwowskich (1983). Oznacza to też, że ewentualnych porównań można dokonać jedynie na podstawie tej niezbyt obszernej książki, co biorąc pod uwagę jej charakter, nie wydaje się właściwe. Istota

⁴⁶ A. Chudzińska-Parkosadze: *Поиски «нового человека» в прозе Андрея Платонова*. „Przegląd Ruscystyczny” 2008, nr 3 (123).

⁴⁷ Mowa tu jedynie o badaniach literaturoznawczych, gdyż spośród prac o charakterze naukowym jako pierwsze pojawiły się opracowania językoznawcze (w 1977 r. powstały dwie prace Mai Szymoniuk dotyczące stylistyki Płatonowa i teorii przekładu — por. przypis 14).

serii, w której ukazała się ta monografia — zwięzłe przedstawienie życiorysu i twórczości pisarza, a tym samym ograniczona objętość narzucona przez wydawcę⁴⁸ — nie pozwoliła na głęboką analizę, toteż porównywanie tej biografii z artykułami literaturoznawczymi zafałszowałoby jej wagę (choćaby uwzględnienie w niej *Wykopu* i powieści *Czewengur*, których pierwodruki w Rosji miały miejsce dopiero, odpowiednio, w 1987 i 1988 roku). Innych prac dla porównań brak. Wszystkie kolejne opracowania, monografie bądź artykuły naukowe powstawały już w okresie popierestrojkowym (od 1988 r.). Z tego też względu trudno mówić o jakimś polskim „pionierstwie” czy „szczególnym ujęciu” (jeśli już, to jedynie Wiktorii i René Śliwowskich).

Podsumowanie

Recepcję twórczości Andrieja Płatonowa w Polsce należy jeszcze uzupełnić o te dziedziny jego pisarstwa, obecność których w opracowaniach literaturoznawczych na razie tylko zasygnalizowano.

Skromną uwagę poświęcono opowiadaniom wojennym⁴⁹ — „na poły reportażom z pola walki, na poły filozoficznym refleksjom o kondycji ludzkiej” (Śliwowski). W „Literaturze na Świecie” ukazało się tłumaczenie jedynego jak dotychczas w Polsce krytycznoliterackiego artykułu pisarza — *Rozmyślania o Majakowskim*⁵⁰ — jednak nie towarzyszył mu żaden komentarz ani chociażby krótkie omówienie tego obszaru piśmiennictwa Płatonowa. Niewielkiej zaledwie wzmianki doczekały się *Rozmyślania o Majakowskim* we wspomianej już monografii Śliwowskich, była to jednak notka raczej informacyjna niż krytyczna⁵¹. Stosunkowo najwięcej uwagi temu obszarowi twórczości poświęcił wspomniany już Adam Pomorski w monografii *Duchowy proletariusz*, choć fragmenty artykułów krytycznoliterackich Płatonowa są w niej tłem i ilustracją dla szerszych rozważań filozoficznych, historycznych, politycznych i społecznych. Podobnie kształtuje

⁴⁸ Biografia *Andrzej Płatonow* powstała w serii *Klasyki literatury XX wieku* (wyd. Czytelnik), w ramach której ukazały się i inne biografie np. (z rosyjskich pisarzy) *Iwan Bunin* czy *Włodzimierz Majakowski*. Wszystkie mają równie niewielką objętość, choć *Andrzej Płatonow* na tym tle i tak wyróżnia się jako niemalże dwukrotnie obszerniejszy.

⁴⁹ O opowiadaniach frontowych pisał m.in. R. Śliwowski w monografii *Andrzej Płatonow...*, s. 109–119; symboliczna wzmianka znajduje się w podręczniku *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Red. A. Drawicz. Warszawa: PWN 1997, s. 404 oraz w *Historii literatury rosyjskiej 1917–1991* Gabrieli Poręby i Stanisława Poręby (Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1996, s. 241).

⁵⁰ Przeł. J. Rachoń. „Literatura na Świecie” 1996, nr 7, s. 172–182.

⁵¹ W., R. Śliwowsky: *Andrzej Płatonow...*, s. 101–109.

się sytuacja z notatnikami. Renesans zainteresowania pamiętnikami, dziennikami i innymi ego-dokumentami w naszych czasach, w przypadku Płatonowa zaowocował do chwili obecnej tylko jednym, omawianym wyżej artykułem Magdaleny Ochnik.

Na koniec wypada wspomnieć o obszarach, które — póki co — nie doczekały się w naszym kraju jeszcze opracowania. Przede wszystkim brak pogłębionego (w stosunku do monografii Śliwowskich) wydawnictwa dającego całościowy ogląd życia, a przede wszystkim twórczości pisarza, które, być może, przyczyniłoby się do zwiększenia zainteresowania wydawców tym autorem. Dotychczas drukiem w Polsce ukazał się tylko niewielki, głównie prozatorski, wycinek dorobku literackiego Płatonowa. Nie doczekały się także naukowej recepcji utwory dramatyczne Płatonowa⁵² (wg różnych źródeł powstało ich około 15) i scenariusze filmowe (wg różnych źródeł — około 12). Stosunkowo mało zbadane są utwory poetyckie oraz publicystyka (komentarze do ówczesnych bieżących wydarzeń i krytyka literacka), korespondencje wojenne i utwory o tematyce wojennej oraz notatniki. Wreszcie przydałoby się też opracowanie działalności wynalazczej Płatonowa (autora kilkudziesięciu patentów z dziedziny elektrotechniki, inżynierii wodnej, wag itd.), które być może pozwoliłyby lepiej zrozumieć racjonalizatorskie przedsięwzięcia bohaterów jego utworów i poszerzyłyby wiedzę na temat tej sfery życia pisarza.

Боженa Витович

ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКАЯ РЕЦЕПЦИЯ
ТВОРЧЕСТВА АНДРЕЯ ПЛАТОНОВА В ПОЛЬШЕ

Резюме

В статье дается обзор работ польских литературоведов по творчеству Андрея Платонова. Сначала обсуждаются общие методологические проблемы изучения русской литературы (первой половины) XX века, затем авторы и основные темы литературоведческих трудов посвященных наследию Платонова в хронологическом порядке. В конце статьи упоминаются области творчества Платонова, которые пока не притянули научно-исследовательского внимания польских литературоведов.

⁵² Poza omówionymi pracami niewielka informacyjna wzmianka na temat dramatów Płatonowa znajduje się w podręczniku *Historia literatury XX wieku* pod redakcją Andrzeja Drawicza (s. 419–420).

Bożena Witowicz

RECEPTION OF ANDREI PLATONOV'S WORKS
BY POLISH LITERARY SCHOLARS

Summary

The article presents an outline of Polish literary research in the area of Andrei Platonov's works. First, the paper focuses on general methodological difficulties related to the research of Russian literature of (the first half of) the 20th century, next it introduces authors and main subjects of their Platonov's research presented in chronological order. In the end the author pinpoints those areas of Platonov's works that until now have not received attention of Polish literary researchers.